

معرفی و بررسی کتاب

پیش به سوی شرق

ایران در سیاست شرقی آلمان در جنگ جهانی اول با نگاهی به منابع و مآخذ آن

● هدا سیدحسین زاده

روی داد و آذربایجان به صورت صحنه جنگ و کشمکش نیروهای روسی و عثمانی در آمد، از سوی دیگر آلمان که از پیش از جنگ فعالیت اقتصادی خود را در ایران شروع کرده و گسترش داده بود، با آغاز جنگ جهانی اول سیاست خود را در ایران تغییر داد. قیصر ویلهلم دوم برای مقابله با انگلستان و روسیه، سیاست خاصی را در شرق طرح ریزی کرد که ایران نیز جزئی مهم از این برنامه بود. نتیجه فعالیت آلمانی‌ها برای تحقق این سیاست، تحولات سیاسی را در ایران بوجود آورد که شاید یکی از برجسته‌ترین مسائل آن، تشکیل کابینه دولت موقت مهاجرین در کرمانشاه بود.

موقعیت ایران در خلال جنگ جهانی اول؛ سیاست‌های آلمان در ایران؛ تجاوز ترکیه عثمانی به خاک ایران؛ بحران کابینه‌های ایران در ۱۳۳۴ ق / ۱۹۱۵ م؛ فعالیت‌های کمیته ملیون ایرانی؛ حکومت موقت نظام السلطنه مافی در کرمانشاه و اوضاع ایران و آلمان تا پایان جنگ جهانی اول، موضوع‌هایی هستند که در اثر ارزنده اولریخ گرکه Ulrich Gehrke (I) محقق شرق‌شناس آلمانی مورد بررسی قرار گرفتند. عنوان ترجمه فارسی این اثر پیش به سوی شرق ۱ است. گرکه این کتاب به تحولات سیاسی ایران که در نتیجه سیاست آلمان در طی جنگ جهانی اول در شرق به وقوع پیوسته پرداخته است. اگر چه گرکه کتاب خود را حدود چهل سال پیش نگاشته و در این مدت اسناد بسیاری منتشر شده و تحقیقات متنوع و زیادی در مورد این برهه تاریخی صورت گرفته است اما این کتاب از ارزش خاص خود بخصوص برای آن دسته از محققان ایرانی که زمینه تحقیقی‌شان تاریخ معاصر ایران،

مستقل عمل‌کنند، بلکه به ورطه سقوط و اضمحلال نیز کشانده شود.

تحولات سیاسی جهان که به اختلاف آلمان و انگلیس منجر شد، روسیه و انگلستان را به یکدیگر نزدیک کرد که نتیجه آن در شرق، قرار داد ۱۹۰۷ م. بود که به تقسیم ایران میان این دو کشور انجامید. در ایران نیز در برابر استبداد محمدعلی شاه قاجار (حک ۱۳۲۴ - ۱۳۲۷ ق / ۱۹۰۶ - ۱۹۰۹ م) فعالیت مشروطه‌خواهان در استقرار مجدد مشروطه وسعت گرفت و سرانجام محمد علی شاه خلع شد و احمدشاه (حک - ۱۳۲۷ - ۱۳۴۴ ق / ۱۹۰۹ - ۱۹۲۵ م) بر تخت نشست. اما این تغییر نیز نه تنها مشکلات ایران را حل نکرد، بلکه به بحران سیاسی و بخصوص اقتصادی نیز بیشتر دامن زد. در این زمان نفوذ روسیه در ایران به ویژه در آذربایجان و اصفهان افزایش یافت.

با آغاز جنگ جهانی اول در ۱۹۱۴ م / ۱۳۳۳ ق، اگر چه ایران خود را بی‌طرف اعلام کرد، اما این بی‌طرفی با حضور روسیه در ایران به بهانه حفظ امنیت منطقه و دفاع از منافع روسها در ایران نقض شد. زیرا فعالیت روس‌ها موجب شد تا عثمانی‌ها نیز بیکار نشینند. آنها با تحریک کردهای غرب ایران، منطقه را به ناآرامی کشاندند. با حمایت روز افزون روس‌ها از ارمنی‌ها و در مقابل، عثمانی‌ها از کردها، برخورد میان این دو جبهه اجتناب‌ناپذیر شد. نخستین رویارویی جدی میان کردها و ارمنی‌ها در ذی حجه ۱۳۳۳ ق / اکتبر ۱۹۱۴ م

- پیش به سوی شرق، ایران در سیاست شرقی آلمان در جنگ جهانی اول
- تألیف: اولریخ گرکه
- ترجمه: پرویز صدیقی
- ویرایش تاریخی: کاوه بیات
- ویرایش ادبی: مصطفی زمانی نیا
- ناشر: کتاب سیامک، تهران، ۱۳۷۷، ج ۲، ۱۰۱۴ ص.

موقعیت جغرافیایی ایران و تحولات سیاسی جهان در قرن نوزدهم میلادی سبب شد تا ایران صحنه کشمکش‌هایی شود که خود در ایجاد آنها نقشی نداشت. سیاست استعماری انگلیس در هند توسعه‌طلبی روس‌ها را بدنبال داشت. روس‌ها بر قفقاز و نواحی وسیعی از آسیای میانه که بخش بزرگی از آن نیز متعلق به ایران بود، دست یافتند.

بازتاب این سیاست روس‌ها، تصرف قسمتی از بلوچستان (اکنون بلوچستان پاکستان) توسط انگلستان و تلاش‌های دیپلماتیک، سیاسی آن دولت برای دست‌یافتن به خلیج فارس بود. در این میان ضعف دولت ایران (قاجار) و عدم کفایت زمامداران، به همراه مشکلات اقتصادی، سیاسی و نظامی کشور، موجب شد تا ایران نه تنها به مثابه دولتی قدرتمند و

بویژه پس از جنگ جهانی اول است، برخوردار می‌باشد. تلاش گرکه بر این بود. که با ریشه‌یابی مسائل به‌شناخت عمیق و بررسی همه جانبه رویدادها و وقایعی برسد که در این مقطع تاریخی روی داده بود سیاست‌آلمان در برابر ایران جزئی از سیاست شرقی آلمان بود که برای ایجاد یک شورش عمومی در جهان اسلام علی‌انگلیستان و روسیه صورت گرفت.

گرکه حاصل تحقیقات خود را در این مورد، در هفت فصل مفصل که هر یک از فصل‌ها دارای بخش‌های متفاوتی هستند گنجانده و در خاتمه نیز نتیجه گیری کوتاهی نموده است، اما او پیش‌گفتار و دیباچه‌ای نیز در آغاز کتاب آورده است که برای ورود به بحث اصلی ضروری می‌نماید و به ذهن خواننده کمک می‌کند تا با این دو پیش در آمد مفید، با آمادگی بیشتری کتاب را مطالعه کند.

نویسنده در فصل اول به اوضاع ایران در آستانه جنگ جهانی اول و ورود ترکیه عثمانی به جنگ می‌پردازد و در فصل دوم، ایران در حاشیه سیاست آلمان و عثمانی در افغانستان قرار دارد، فصل سوم هدایت سیاست فعالانه آلمان در ایران؛ فصل چهارم تلاش برای کشاندن ایران به صحنه جنگ با حمایت آلمان؛ فصل پنجم شکست سیاست آلمان در ایران؛ فصل ششم کوشش‌های دوباره آلمان برای اجرای سیاستی نوین در ایران و فصل هفتم بازسازی و فروپاشی نوین آلمان در ایران است، و در نهایت اوضاع ایران و آلمان تا پایان جنگ جهانی اول بررسی شده است.

چنانکه ملاحظه می‌شود، ایران محور اصلی تمامی بخش‌ها است. گرکه برای تنوین کتاب خود از منابع متعددی استفاده کرده، که امکان دسترسی بدان‌ها فقط برای وی ممکن بود. نکته مهم دیگر ارتباط وی با افرادی است که به نحوی در جریان حوادث سیاسی آن روزگار بوده‌اند. این افراد یا خوشاولندان آنها اطلاعات و اسنادی را به گونه کتبی یا شفاهی در اختیار وی گذاشته‌اند، که به تحقیقات او اعتبار زیادی بخشیده‌است. در میان این اشخاص، اسامی دیپلمات‌هایی چون سر کنسول باز نشسته دکتر ا.ف. دروفل (Druffel (E.V.); سفیر باز نشسته دکتر و. او. ف. هنتینگ (w.o.v. Henting/Niederstedten) و از ایرانیان سیدحسین تقی‌زاده و غلامعلی تربیت به چشم می‌خورند. منابع اصلی گرکه بجز موارد فوق، پرونده‌های منتشر نشده وزارت خارجه آلمان بود که در ۱۹۵۸ م. در کتابخانه وزارت خارجه بخش تحقیقات در لندن مطالعه کرد.

این پرونده‌ها با منابع دیگر مانند گزارش‌های منتشر نشده اسناد و دفاتر خاطرات تکمیل شدند. او همچنین از پرونده‌های منتشر شده روس‌ها که به آلمانی ترجمه شده بودند نیز استفاده کرده است. در خصوص اسناد انگلیسی باید گفت که چون این اسناد تا زمان تحقیقات وی منتشر نشده بودند و حتی علیرغم کوشش‌های فراوان گرکه برای دستیابی بدان‌ها، وی موفق به مطالعه آنها نشده. اما اسنادی که از کنسولگری انگلیس در شیراز در اختیار کنسول آلمان قرار گرفته و منتشر شدند، به‌وی کمک کردند تا در مورد سیاست انگلیستان و موضع‌گیری آن در برابر آلمان درباره ایران، اطلاعاتی داشته باشد. اما مهم‌ترین بخش که مربوط به استفاده گرکه از اسناد داخل ایران باشد، دچار کمبود و نقصان است. زیرا متأسفانه وزارت خارجه ایران این اسناد را منتشر نساخته بود و گرکه نیز خود هیچگاه، به ایران سفر نکرده است. تا بتواند از این اسناد مهم استفاده کند. گرکه تنها از اسنادی که محدوده زمانی ۲۰ سپتامبر ۱۹۱۴ تا ۲۳ مارس ۱۹۱۵ م. را در برمی‌گیرد و در ۱۹۱۹ م.

دولت ایران آنها را به زبان فرانسه منتشر ساخته بود استفاده کرده است. کمبود اسناد ایرانی را، تا حدی، گزارش‌های ایرانیانی که از سوی کمیته ملیون در برلین مقیم بودند، جبران می‌کند. این گزارش‌ها از منابع مهم در مورد تشکیل حکومت موقت مهاجرین به کرمانشاه به ریاست نظام‌السلطنه مافی و چگونگی روابط آنان بایکدیگر است. گرکه همچنین از منابع دیگر فارسی چون تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران اثر ملک الشعراء بهار، خون بهای ایران اثر اصغر خان شریف و وقایع فارس و تنگستان اثر رکن‌زاده آدمیت، استفاده کرده است. یکی از ویژگی‌های مهم این کتاب دارا بودن بخش یادداشت‌ها و چاپ اسناد است. نویسنده از شروع کتاب یعنی از دیباچه تا آخرین بخش آن، یادداشت‌های سود مندی را جهت اطلاع بیشتر خواننده در اختیار وی می‌گذارد. این یادداشت‌ها بیش از نیمی از جلد دوم کتاب را دربر می‌گیرد و پس از آن اسنادی چاپ شده‌اند که بخش عمده‌ای از آنها گزارش‌های ملیون ایرانی مقیم برلین هستند. مکمل کتاب عکس‌های افرادی است که هر یک به گونه‌ای در وقایع این دوره تاریخی ارتباط داشته‌اند.

چاپ این عکس‌ها خود ضمن آشنایی خواننده با چهره‌های تاریخی، به کتاب نیر تنوع می‌بخشد. ترجمه پیش به‌سوی شرق به همت آقای پرویز صدری صورت گرفته است متن فارسی کتاب علیرغم حجیم بودن آن، یکدست و روان است و سادگی بیان در عین رسایی مطلب، نشان از تسلط کامل مترجم به زبان آلمانی و علاقه وی بدین کار دارد. یادآوری این نکته ضروری است که همین ترجمه مستقیم از زبان اصلی، خود از مزایای این اثر است.

در پایان باید یکبار دیگر تاکید کرد که کتاب پیش‌به‌سوی شرق می‌تواند به عنوان منبع مطالعاتی مفیدی برای پژوهشگران تاریخ ایران و تاریخ پژوهان این برهه تاریخی باشد، ضمن آنکه از نظر تاریخ سیاسی نیز یکبار دیگر بر حقایق ایران در بی‌طرفی‌اش در جنگ جهانی اول و نقض این حقوق از سوی دول دیگر صحنه می‌گذارد.

این کتاب همچنین از نقطه نظر

شناخت احزاب و گروه‌های سیاسی ایران و وجوه اشتراک و افتراق آنها، کمک بسیاری می‌کند. در این کتاب، ما باری دیگر با مشکلات داخلی ایران و فعالیت مستمر و خستگی‌ناپذیر مبارزینی بر می‌خوریم که در تلاطم حوادث سیاسی و نابسامانی کشور برای بدست آوردن آزادی و استقلال ملی تلاش کردند، بخصوص که تمامی این تحلیل‌ها بآید دقیق و جزئی‌نگر گرکه مورد بررسی قرار گرفته‌اند. بهر حال تا زمانی که تحقیق مفصل و دقیق‌تری که متکی بر چاپ اسناد جدید و یا مطالعه اسناد داخل و خارج ایران باشد، صورت نگرفته، کتاب گرکه می‌تواند جای خالی بخشی مهم از تاریخ ایران را تا حدی پر کند.

پانویس:

in der Deutschen orient politik w) hrend des Ersten weltrieges) persien

موقعیت ایران در خلال جنگ جهانی اول، سیاست‌های آلمان در ایران، تجاوز ترکیه عثمانی به خاک ایران؛ بحران کابینه‌های ایران در ۱۳۳۴ق/۱۹۱۵م؛ فعالیت‌های کمیته ملیون ایرانی؛ حکومت موقت نظام السلطنه مافی در کرمانشاه و اوضاع ایران و آلمان تا پایان جنگ جهانی اول، موضوع‌هایی هستند که در اثر ارزنده اولریخ گرکه، محقق سرشناس آلمانی مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

□□□□□□□□□□

یکی از ویژگی‌های مهم این کتاب دارا بودن بخش یادداشت‌ها و چاپ اسناد است. یادداشت‌ها بیش از نیمی از جلد دوم کتاب را دربر می‌گیرد و پس از آن، اسنادی چاپ شده‌اند که بخش عمده‌ای از آن‌ها گزارش‌های ملیون ایرانی مقیم برلین هستند.

